

İstanbul-Kahire Arasında Bir Kitabın Basım Serüveni: İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ı

HATİCE AYNUR*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-1,2,3,4'te bulunan evrak için açılan kayıttaki anahtar kelimeler (Kahire Matbaası, Ragıb Paşa Kütüphanesi, *Lisânü'l-'Arab* ve ödünç verme gibi), bu belge grubuna ilgi duymama vesile oldu. Bu kelimelerin temsil ettiği ilişkiler ağının anlaşılmasında bu dört belgenin yeterli olabileceğini düşündüm. Fakat konunun görüldüğünden daha karmaşık olduğunu başka dosyalarda da aynı konuda belgelerin (Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-1,2,3,4,6,7 ve Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1,2) olmasıyla fark ettim. Ayrıca, ekte bulunan belgelerden anlaşılacağı üzere sürecin bütün aşamalarını gösteren belgelerin hepsine ulaşmak şimdilik mümkün olmadı, mevcut kimi belgeler ise müsvedde durumdadır. Buna rağmen 26 Rebî'ülâhîr-14 Receb 1300 (6 Mart-21 Mayıs 1883) ile 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihlerini içeren belgeler, bu tarihlerde İstanbul kütüphanelerinin işleyişi, kitap ödünç verme, Osmanlı-Mısır bürokrasisindeki iç içelik ve insani ilişkilere ışık tutmaktadır. Bu araştırma notu ise belgelerde geçen anahtar kavramlar ve kişiler ışığında belgelerin içeriğini anlamlandırmaya yönelik bir çalışmadır.

Belgelerin Yazılma Nedeni

Lisânü'l-'Arab'ın ilk cildinin basımına 1300'de (1883) Kahire'de başlanır.¹ Fakat basım için esas alınan nüshanın yanlışlarının düzeltilmesi için bir başka nüshayla karşılaştırma ihtiyacı ortaya çıkar. Belge 1'e göre eserin az sayıda nüshası olup Mısır'da başka nüshası bulunamaz ve İstanbul'da Ragıb Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshası aynen iade edilmek üzere istenir, ayrıca basılı kitaptan dört beş nüshanın iade sırasında kütüphaneye bağış olarak gönderileceği vurgulanır. Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64 ve MTZ. (05) 3-D-77'de yer alan on evrak (26 Rebî'ülâhîr-14 Receb 1300/6 Mart-21 Mayıs 1883) eserin istenme ve gönderilme süreciyle ilgilidir. Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36'de bulunan 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihlerini taşıyan iki müsvedde evrak ise sözlüğün İstanbul'daki kütüphaneye henüz iade edilmemiş olması ve iadesi için teşebbüste bulunulmasıyla ilgilidir.

* Prof. Dr., haticeaynur@yahoo.com.

1 *Lisânü'l-'Arab*'ın basıldığı matbaanın ismi bu yazının konusu olan belgelerde Kahire Matbaası olarak geçmektedir. Matbaa adı *Lisânü'l-'Arab*'ın birinci cildinde Matba'at el-Kübrâ el-Mîriyye, yirminci ciltte ise Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye olarak verilmektedir. Her iki isim de Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1849) kurduğu Bulak Matbaasını işaret etmektedir. Bu iki isim ve Kahire Matbaası, Bulak Matbaası için kullanıldığı tespit edilen 17 isim arasında bulunmamaktadır. Matbaanın çok sayıda isminin olmasından dolayı İstanbul'daki resmî dairelerin matbaayı şehirle özdeşleştirmeleri muhtemeldir. Bulak Matbaası için kullanılan adlar için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme* (İstanbul: IRCICA, 2006), 581.

Vâkîfın (Râgıb Paşa) hiçbir koşulda kütüphane dışına kitap çıkarılmaması şartına rağmen, resmî yazışmalar sayesinde de olsa, koleksiyonun önemli bir kitabı Kahire'ye nasıl gidebilmişti?² Elimizdeki belgeler bu durumun gerçekleşmesini sağlayan ortam ve kişiler hakkında ipucu sunmaktadır.

Lisânü'l-'Arab'ın önemi

Dil âlimi, edip ve fakih İbn Manzûr'un (ö.1311) 22 Zilhicce 689'da (26 Aralık 1290) tamamladığı *Lisânü'l-'Arab*, Arap dilinin en önemli sözlüklerinden biridir.³ Sözlüğün kök ve bu köklerden türetilmiş kelimelerle birlikte 80.000 kelime içerdiği belirtilmektedir.⁴ Kelimelerin anlamlarının bol örnekle açıklanması ise esere ansiklopedik nitelik kazandırır. İbn Manzûr, eserin önsözünde kendisinden önce yazılan sözlükleri eleştirir ve onları kaynak olarak kullanıp daha iyi sözlük yazma hedefini belirtir. *Lisânü'l-'Arab*'ın düzeni, İbn Manzûr'un eleştirdiği sözlükler arasında yer alan İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 1009'dan önce) daha ziyade *Sıhah*⁵ adıyla bilinen ünlü sözlüğünün düzenindedir.⁶

Yazma Eserler Kurumu sitesinde 134'ü yazma 88'i matbu *Lisânü'l-'Arab* künyesine ulaşılmaktadır, ancak bu 134 künyenin hangilerinin eksiksiz olduğu katalogdaki bilgilerden tespit edilememektedir.⁷ Her ne kadar *Sıhah* gibi Türkçeye çevirisi⁸ yoksa da *Lisânü'l-'Arab*'ın Osmanlı okur-yazarları arasında muteber bir kaynak ve aynı zamanda da bir prestij kitabı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Örneğin, Râgıb Paşa Kahire'den

2 Zira Râgıb Paşa, vakfiyesinde kitaplarının hiçbir cildinin istinsah için ödünç olarak kütüphane dışına çıkarılmaması ve bir kimseye ödünç verilmemesi, inceleme ve faydalanmanın sadece kütüphane içinde olmasını belirttiği gibi inceleme, yararlanma, yazma ve mukabele için kütüphaneye gelen öğrenci ve âlimlere istedikleri kitapların verilmesinde kütüphane görevlilerinin engel çıkarmayıp, kolaylık göstermesini şart koşmuştur. Bkz: Ahmet İhsan Türek, "Râgıb Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/1 (1970): 72: "... 'alâ tarîkı'l-istinsâh ve'l-isti'âre hiçbir kıt'ası kütüb-hânedan ihrâc ve bir ferde i'âre olunmayup mütâla'â ve intifâ'î ancak kütüb-hâneye mahsûs ve maksûr kılınâ ve gelüp mütâla'a ile istifâde ve istiktâb ve mükâbele irâde eden talebe-i 'ulûm ve ma'ârif intifâ'ından bir dürlü men' ve sarf olunmayup..."

3 İbn Manzûr için bkz. Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1999), 20:171-172, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-manzur>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024); *Lisânü'l-'Arab* için bkz. Hulusi Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2003), 27:195-196, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lisanul-arab>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

4 Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", 195-196.

5 *Sıhah* için bkz. Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 39: 356-357, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tacul-luga> (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

6 *Lisânü'l-'Arab*'ın hemen her kütüphanede nüshasına rastlanmaması onun *Sıhah* kadar popüler olmadığını gösterir. Ancak, örneğin Atûfî'nin 909'da (1503-1504) hazırladığı Topkapı Sarayı, II. Bâyezîd Kütüphanesi katalogunda bir adet *Lisânü'l-'Arab* nüshası yer alırken *Sıhah* nüshasının bulunmaması ise dikkat çekicidir. Atûfî'nin hazırladığı katalog ve katalogda yer alan dil alanındaki kitaplar için bkz. Tahera Qutbuddin, "Books on Arabic Philology and Literature: a Teaching Collection Focused on Religious Learning and The State Chancery", *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, yay. haz. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar vd. (Leiden, Boston: Brill, 2019), 613.

7 134 künyenin iki tanesi Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (no 6621-6622) bulunmakta, 132 künye ise İstanbul'da çeşitli koleksiyonlardadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (bundan sonra TSMK) 3 nüshaya (Revan 1836-1838; III. Ahmed 2696 ve Medine Gelen 51515-5152) ait 7 cilt bulunmaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki 23 nüshanın 17'sinde III. Osmân'a ve Yeni Cami nüshasında III. Ahmed'e ait mühürler bu nüshaların saray hazinesinden çıktığını gösterir.

8 Bilindiği üzere *Sıhah*'ın Vankulu'nun (ö. 1592) kendi ismiyle tanınan (*Vankulu Lugatı*) çevirisi, Müteferrika Matbaası'nın bastığı ilk kitaptır (1141/1729).

Görsel 1: *Lisânü'l-'Arab*'ın birinci cildinin tezhipli unvan sayfası (Ragıp Paşa Kütüphanesi 1437).

ödünç olarak istenen nüshayı koleksiyonu için 1170'te (1757) iki müstensihe istinsah ettirmişti. Aşağıdaki tabloda yer alan Damad İbrâhîm Paşa, Velîyüddîn Efendi, Yeni Camii ve Hamîdiye nüshalarının istinsah tarihleri koleksiyonerlerin sağlığında kopya ettirildiklerini işaret eder. Bu listede yer almayan kitap merakı ve koleksiyonlarıyla tanınan Hacı Beşîr Ağa'nın (ö.1746) koleksiyonunda bulunan nüshanın üç cildinin istinsah tarihleri sırasıyla 1138 (1725-26), 1142 (1729-30) ve 1146 (1733-34) olması sağlığında *Lisânü'l-'Arab*'ı istinsah ettirdiğini gösterir (Süleymaniye Kütüphanesi (bundan sonra SK)-Hacı Beşîr Ağa 641, 643, 644, 645).

Lisânü'l-'Arab'ın Osmanlı kitap meraklıları ve seçkinler arasında taşıdığı önem kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi'nin (ö.1913) hazırlattığı döküme de yansır. 21 Mayıs 1883 tarihli belgede (Belge 7 ve Belge 8) yer alan koleksiyonlar on sekizinci yüzyılın kitap merakıyla tanınan III. Ahmed ve diğer yönetici seçkinlere aittir. Bu belgelerde ayrıca nüshaların fiziksel ve içerik olarak durumları da vurgulanır.⁹ Nüshaların akıbetini takip etmek amacıyla yaptığım karşılaştırma (3 Mayıs 2024) ve Hayret Efendi'nin hazırlattığı döküm (21 Mayıs 1883) aşağıda yer almaktadır.

9 Nüshaları tanımlamak için "tâm ve sahîh" kelimelerinin kullanılması dikkat çekicidir. Bunlardan ilki cilt sayısı, ikincisi eserin içeriğiyle ilgili olup eksiksiz olduğuna işaret etmektedir. Kimi nüshaların beş cilt olmasından anlaşılacağı üzere oldukça hacimli olan eserin nüshalarının sahihliğinin nasıl tespit edildiği sorusu akla gelmektedir. Bu konuda tahminimi daha sonra belirteceğim.

21 Mayıs 1883'e göre (Belge 7 ve 8)	Tanımlama	3 Mayıs 2024'e göre	Tanımlama
Damad İbrâhîm Paşa 1133; 1135	2 tam nüsha, biri üç, diğeri iki cilt	SK-Damat İbrahim Paşa 1333-1337	Mevcut, her cilt numaralandırılmış; no 1135-1137'nin istinsahı 1137 (1724- 25)
Murâd Mollâ 1768	1 mükemmel ve sahîh nüsha, dört cilt	SK-Murad Molla 1797-1800	Mevcut, numarası değişmiş ve her cilt numaralandırılmış; no 1798'in istinsahı 851 (1447-48), no 1800'ün istinsahı 1127 (1715)
Râgıb Paşa 1437; 1439	2 nüsha, biri iki, diğeri bir cilt, iki cilt olan çok nefis ve sahîh	Ragıp Paşa 1437- 1439	Mevcut her cilt numaralandırılmış; Mısır'a ödünç verilen no 1437-1438
Yeni Cami' Türbesi 1151	1 tam nüsha, beş cilt	SK-Yeni Cami 1151- 1155	Mevcut, istinsahı 941 (1534-35); III. Ahmed 1137'de (1724- 25) Yeni Cami'ye bağışlamış
Hamîdiyye 1422	1 nüsha, beş cilt	SK-Hamidiye 1422- 1423	İki cildi mevcut, istinsahı 1161 (1748)
Lâleli 3598	1 tam ve sahîh nüsha, dört cilt	SK-Laleli 3598-3601	Mevcut, her cilt numaralandırılmış, istinsahı 1140-1141 (1727-29)
Köprülü 1562; 0329	2 tam nüsha, biri beş, bir dört cilt, beş cilt olan sahîh	Köprülü K-1562- 1562; 321-324	Her cilt numaralandırılmış; no 1562 mevcut; 329'un nosu değişmiş ve bir cilt eksik
'Âşîr Efendi 1107	1 tam nüsha, 3 cilt	SK-Reisülküttab 1107-1109	Mevcut, her cilt numaralandırılmış
Feyzullâh Efendi 2088	1 tam ve sahîh nüsha, 4 cilt	Millet K-Feyzullah Efendi 2088-2091	Mevcut, her cilt numaralandırılmış
<i>Toplam</i>	<i>12 nüsha, 42 cilt</i>		<i>12 nüsha, 38 cilt</i>

Yukarıda görüleceği üzere 1883'te tespit edilen 12 nüshanın 42 cildinden günümüze ulaşmayan cilt sayısı dört (Hamidiye Koleksiyonu'ndan üç, Köprülü Koleksiyonu'ndan bir cilt) olup oldukça sevindirici bir rakamdır. Zira o tarihten itibaren İstanbul kütüphanelerini etkileyen kurumsal ve mekâna ait çok sayıda kökten ve kimi zaman düzensiz değişiklik söz konusu olmuştur. Ancak 1883'te hazırlanan listeye Hacı Beşîr Ağa, Hacı Selim, Amcazâde, Nuruosmâniye, Topkapı Sarayı koleksiyonlarındaki nüshaların dâhil edilmemiş olması dikkat çekicidir.¹⁰

Buradaki önemli soru aşağıda biraz daha ayrıntılı inceleneceği üzere niçin Râgıb Paşa'nın (ö.1763) nüshasının ödünç istendiğidir. Dökümde görüldüğü üzere Ragıb Paşa Kütüphanesi'nde iki nüsha bulunmakta ve bunlardan iki cilt olanı tam ve nefis olarak tanımlanmaktadır. Bu nüshanın istenmesini etkileyen nedenler arasında, yazısı, tezhibi, cildinin güzelliğiyle öne çıkan nüshayı Râgıb Paşa'nın kütüphanesi için bizzat istinsah ettirdiği bilgisinin dolaşımında olması, İstanbul'da bu nüshadan yararlanılan birisinin tavsiyesi (mesela Mâbeyn-i Hümâyûn ikinci kâtibi Kadri Efendi ya da Fâris eş-Şidyâk) ile diğerlerine göre bu kütüphaneye daha kolay ulaşılabilmesi sayılabilir. Nüshanın sadece birinci cildinin (Ragıb Paşa 1437) keleme kaydında istinsahın evâ'il-i Cumâde'l-ülâ 1170 (22-31 Ocak 1757) tamamlandığı yazılı olup ikinci ciltte tarih bilgisine yer verilmez (Ragıb Paşa 1438). Nüshalar iki farklı hattat tarafından çoğaltılmıştır (cilt 1: Hatîbzâde Ahmed bin Mustafâ, cilt 2: Mehmed Emîn).¹¹ Oldukça hacimli bir eser olan *Lisânü'l-'Arab*'ın bir an evvel çoğaltılması için tam da o sırada III. Mustafa tarafından sadrazamlık makamına getirilen Râgıb Paşa'nın iki hattatı görevlendirmiş olabileceğini varsaymak mümkündür.

Eserin bu yazıya konu olan basımı ise, Fâris eş-Şidyâk'ın önsözünde 1300-1308 (1883-1891) tarihlerinde yirmi cilt olarak yayımlanmıştır.¹² Bu baskıda Muhammed el-Hüseynî'nin büyük bir ihtimalle Râgıb Paşa nüshasıyla yaptığı karşılaştırma sonucu düşüğü tashih notları da bulunmaktadır. Bu ilk basım, esere ilgi gösterilmesini sağlamış, üzerine araştırmalar yapılmasına ve ilk baskıyı esas alan başka baskıların yapılmasına vesile olmuştur.

Lisânü'l-'Arab'ın Râgıb Paşa Nüshanın Ödünç Verilmesi Süreci

Râgıb Paşa nüshasının istenmesi, gönderilmesi ve iade edilmesine dair şimdilik 10 belgeye ulaşılmıştır. Bu belgelerden 8'i istenip gönderilmesine, 2'si iadesine dairdir. Ekte Latin harflerine aktarımı ve tıpkıbasımı verilen belgelerin içeriklerini kısaca şöyle açıklamak mümkündür:

Lisânü'l-'Arab'ın basımıyla ilgili şimdilik mevcut en eski tarihli belge ekte görülen "Belge 1" olup 26 Rebî'ülâhîr 1300 (6 Mart 1883) tarihlidir ve Mısır Maliye katiplerinden es-Seyyid 'Abdülkâdir'in mührünü taşımaktadır. Belge Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne hitaben yazılmıştır ve belgede özetle yukarıda bahsedildiği gibi eldeki nü-

¹⁰ Bunun nedenlerini tespiti ayrı bir araştırma konusu olabileceği için burada sadece temas etmekle yetinilecektir.

¹¹ Hattatların kimlikleri dönemin hattatları için birincil kaynak olan Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'de şimdilik tespit edilemedi. Zira Hatîbzâde olarak geçenler arasında ismi Ahmed bin Mustafâ olana rastlanmadı; Mehmed Emîn çok sayıda olduğu için mevcut bilgi hangisinin olduğunu tespitte yeterli olmadı. Bkz. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, yay. haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik, 2014).

¹² Kılıç, "İbn Manzûr", 171-172.

hanın hatalarının tashihi için güvenilir başka bir nüshaya ihtiyaç duyulduğu ifade edilir. Belgeye göre, yapılan incelemelere sonucunda eserin itibar edilebilecek mükemmel bir nüshası Koca Râgıb Paşa Kütübhanesi'nde bulunmaktadır.

Mısır Matbû'ât Nezâreti, basım tamamlandığında söz konusu yazma nüshanın aynen iadesini ve yapılan baskıdan adı geçen kütüphaneye dört beş nüsha bağış yapılacağını taahhüt ederek, zaten hali hazırda başlanmış olan basım faaliyetinin devam edebilmesi için ihtiyaç duyulan nüshanın İstanbul'daki Mısır kapı kethüdalığına teslim edilmesini rica etmektedir.

Basım hakkında gerçekleşen yazışmaları ise sırasıyla şöyle takip etmek mümkündür:

Belge 2: 10 Cemâziyelevvel 1300 (19 Mart 1883) tarihini taşıyan belgede, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi tarafından Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne hitaben, belgenin girişinde Belge 1'deki sözlüğün basımıyla ilgili yer alan bilgiler tekrarlanarak, konunun kütüphanelerle ilgili olmasından dolayı Ma'ârif Nezâret'ini ilgilendirdiği¹³, bundan dolayı özel bir görevle Mısır'da bulunan Mâbeyn-i Hümâyûn ikinci kâtibi Kadri Efendi'nin konuyla ilgili yazılarının da eklendiği, bunlara nazaran yapılması gerekenler için emir ve fermanın kendisinde olduğu belirtilmiştir.

Belge 3: 28 Mart 1299 (9 Nisan 1883) tarihli belge, ödünç olarak gönderilmesi istenen kitabın Râgıb Paşa ve diğer kütüphanelerde nüshalarının olup olmadığı kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi sayesinde araştırılacağı, nüshaları bulunduğu takdirde tezkirede belirtildiği gibi Bâb-ı'Alî'nin eserin, iade edilmek şartıyla, gönderilmesine onay veren izni alındıktan sonra Hidiviyyet Kapu Kethudalığı'na teslim edilme üzere diğer kütüphanelerde nüshası yok ve sadece bu nüshası varsa gönderilmesinin mümkün olamayacağından, bu konuda eskiden beri takip edilen usule göre kütüphane içinde kitabın istinsahından başka çare olmadığına adı geçen Nezâret'e (Evkâf) cevap olarak gönderilmesine dairdir.

Belge 4: 19 Cemâziyelâhir 1300 (27 Nisan 1883) tarihli belgede, ilk üç belgenin özeti verildikten sonra söz konusu kitabın kütüphaneler müfettişinin ifadesine göre kütüphanelerde nüshalarının bulunduğu anlaşıldığından, istenilen talebin, aynen iade edilmek şartıyla, sadaretin izin vermesiyle yerine getirilebileceği, Ragıb Paşa Kütübhanesi'ndeki nüshanın acele Mısır Kapu Kethüdalığı'na teslimi babında gerekli emir ve iradenin kendilerinde olduğu belirtilir.

Belge 5: 25 Cemâziyelâhir 1300 (3 Mayıs 1883) tarihinde beyaza çekilen belge, adı geçen kitabın başka kütüphanelerde nüshası olduğu bildirilmekle birlikte, nerelerde bulunduğu yazılmadığından nüshaların hangi kütüphanelerde olduğu, sahih ve tam olup olmadıkları anlaşılmadığı için bu konuda bilgi verilmesi için ek yazıldığiyla ilgilidir.

Belge 6: Bir sonraki belgeyle ilişkili olup kitabın diğer nüshalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu, sahih ve tam olmasına dair kısa not.

Belge 7: 14 Receb sene 1300 (21 Mayıs 1883) tarihinde beyaza çekilen belgede, gelen pusulaya nazaran, adı geçen kitabın Damad İbrâhîm Paşa, Köprülü ve Râgıb Paşa kütüphanelerinde ikişer, Murâd Mollâ, Yeni Câmî, Hamîdiye, Lâleli, Âşîr Efendi ve Feyzullâh Efendi kütüphanelerinde birer mükemmel ve sahih nüshalarının

13 1241'da (1826) kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlı Evkâf Müfettişliği'nin sorumluluğunda olan vakıf kütüphaneleri, Tanzimat'tan sonra 1326'ya (1910) kadar Evkâf Nezâreti ile Maârif Nezâreti arasında paylaşılmıştır. 1 Eylül 1869'da yayınlanan Maârif-1 Umûmiye Nizâmnamesi'nde ise kütüphanelerin nezaret ve teftişi Maârif Nezâreti'ne bırakıldığından dolayı bu belge Maârif Nezâreti'ne hitaben yazılmıştır. Vakıf kütüphanelerinden ön dokuzuncu yüzyılda sorumlu kurumlar için, bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, 3. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 364-365.

bulunduğu anlaşıldığından istenilen nüshanın aynen iade edilmek şartıyla, alındı senediyle gönderilmesi ve iadesinin münasip olacağına beyanına dairdir.

Belge 8: Bu belgede, Belge 7’de yer alan bilgiler, nüshaların bulunduğu kütüphaneler, yer numarası, cilt ve nüsha sayıları, nüshaların durumu düzenlenerek sıralanır.

Belge 9: Dosya adı yazılıdır.

Belge 10: Belge 7-8’deki bilgiler sıralanarak eserin mükemmel ve sahih nüshalarının bulunduğu anlaşıldığından, istenilen nüshanın aynen iade edilmek şartıyla, alındı senediyle gönderilmesi ve iadesinin münasip olacağına dair cevaptır.

Belge 11: 17 Safer 1307 (13 Ekim 1889) tarihini taşıyan ve müsvedde olan bu belgede Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi’ne hitaben, Mısır’da buldukları esnada, Kahire Matbaası’nda basımına başlanan *Lisânü’l-‘Arab* adlı lügat kitabının tashihinde kullanılmak üzere ve basım tamamlandığında matbu nüshadan bağış olarak dört-beş nüshayla birlikte iade edileceğine dair yazılarına dayanarak adı geçen kitabın Râgıb Paşa Kütüphanesi’ndeki nüshasının padişahın izniyle Mısır kapu kethüdalığı aracılığıyla Mısır’a gönderildiği, ancak söz konusu nüshanın şimdiye kadar iade edilmediği için vaat edilen baskı nüshalarla beraber geri gönderilmesi konusunda gereğinin yapılmasını rica etmektedir.

Belge 12: 19 Safer 1307 (15 Ekim 1889) tarihini taşıyan ve müsvedde olan bu belge ise şimdilik ulaşılamayan Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Celîlesi’nden gelen 18 Eylül [1]305 (30 Eylül 1889) tarihli yazıya cevaptır. Cevaba göre Mâbeyn-i Hümâyûn’dan gelen yazıda eserin kütüphanede başka nüshası bulunduğu hatırlatılarak geri gelmesinin pek de acil olmadığı belirtilmiştir. Zira belgede sert bir üslupla, kütüphanede başka bir nüshası bulunsa bile, kitabın kütüphane dışına çıkarılmasının vâkîfın şartına aykırı olduğu gibi, bunun daha önce çıkarılan iradeye de mugayir olduğu, özellikle Mısır gibi uzak bir yere gönderilmesinin kesinlikle caiz olmadığı ve üzeri çizili kısımda, Dersaadet’te bile kimseye ödünç kitap verilmediği yazılıdır. Bundan altı yedi sene evvel bir şekilde gerçekleşen talep üzerine padişahın iradesiyle Râgıb Paşa Kütüphanesi’nden Mısır’a gönderilen *Lisânü’l-‘Arab* adlı sözlüğün o zamana kadar geri gönderilmemesiyle Muhtâr Paşa’nın da ilgilendiği, bütün bunlar göz önüne alındığında padişahın izniyle iade edilmek şartıyla gönderilen kitabın iadesi için gereğinin yapılması istenmektedir.

Belgelerde Adı Geçenler ve Geçmeyenler

Bu belgelerde az sayıda kişinin ismi geçmekle (es-Seyyid ‘Abdülkâdir, Kadri Efendi) birlikte konuyla ilgili birçok fail bulunmaktadır. Belgelere ve kitabın üzerindeki basım bilgilerine göre basımın hayata geçirilmesinde etkili olanlar arasında ilk sırada Evkaf Nazırı Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa (1832-1913), Fâris Şidyâk ve Mabeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi gelmektedir. İkinci sırada Maarif nazırı olan Mansûrîzâde Mustafâ Nûri Paşa (ö.1890) ile kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi yer alır. Kitabın iade edilmesiyle ilgili belgelerde adı geçen Muhtâr Paşa’dan (ö.1919) söz etmek gerekir.

Birinci belgede “is’âf-ı ricâ (9) muvâfık-ı ârzû-yı sâmi-i âsafâneleri olarak burada kitabın tab’ına da başlanılmış olduğundan teşebbüsât-ı hayriyye-i vâkîanın (10) ta’tîlden vikâyesi” ifadesinde, Mısır’da kitabın basılması arzu eden ve basımın başlanmasına vesile olan ve böylesine hayırlı bir teşebbüsün yarım kalmasına engel olması istenen kişi Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa’dır (1832-1913).¹⁴ Babasıyla birlikte 1845’te Mısır’a giden ve eğitiminin bir kısmını burada alan Kâmil Paşa’nın, vali Abbâs Hilmî Paşa’nın

¹⁴ Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevlerde bulunan Kâmil Paşa, ilki Mayıs-Eylül 1880 tarihleri arasında beş aylık, ikinci kez Kasım 1882-Eylül 1885 tarihleri arasında Evkaf Nazırlığı yapmıştır. Ayrıca dört kez sadrazamlık mevkinde bulunmuştur (1885-1891, 1895, 1908-1909, 1912-1913). Hayatı için bkz.

(ö. 1854) oğlu İbrâhîm İlhâmî Paşa'nın İngilizce hocası olacak kadar Hidiv ailesiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. İlhâmî Paşa'yla birlikte İstanbul'a gelen (1857) onun ani ölümü (1860) üzerine İstanbul'da kalıp Osmanlı bürokrasisine katılan Kâmil Paşa'nın Mısır'la bağının kesilmediği anlaşılıyor.

Şair, gazeteci ve yazar olarak tanınan Fâris Şidyâk'ın (ö.1887) on dokuzuncu yüz-yıl Arap dünyasına en önemli katkılarından biri Arap dili ve edebiyatıyla ilgili temel kaynak eserlerin yayımlanmasına öncülük etmesidir.¹⁵ 1858'te İstanbul'a gelen Fâris Şidyâk'ın İstanbul kütüphanelerinde Arapça yazmalar üzerine araştırma yaptığı sırada büyük bir ihtimalle *Lisânü'l-'Arab*'ın da nüshalarının tespitini yaptığı ve Kahire'de basım sırasında ihtiyaç duyulan nüsha için Râgıb Paşa'nın kütüphanesinde bulunan nüshayı önerdiği anlaşılmaktadır.¹⁶ 3 Mayıs 1883 tarihli eserin İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının tespitiyle ilgili yazıya 21 Mayıs 1883'de verilen ayrıntılı cevabın Şidyâk'ın elindeki bilgilere dayandığını düşünmek mümkündür çünkü nüshaların "tâm" ve "sahîh" oluşuyla ilgi bilginin bu kadar kısa sürede toplanmış olması pek de akla yatkın değildir. İlk belgedeki talebin doğrudan Râgıb Paşa nüshası olması da Şidyâk'ın hazırlığına işaret etmektedir. Ayrıca İstanbul'daki kültürel yaşamda etkin bir konumu olan Şidyâk'ın Kâmil Paşa ile de irtibatı olması ve *Lisânü'l-'Arab*'ın basımı için de birlikte hareket etme ihtimalleri fazladır. Şidyâk'ın *Lisânü'l-'Arab*'a yazdığı önsöz onun bu kitaba, Arap dili ve sözlüklerine duyduğu yakın ilgiyi de yansıtmaktadır.¹⁷

Lisânü'l-'Arab'ın basımına başlanılan tarihlerde Kahire'de özel görevle bulunan ve konuyla ilgili İstanbul'a gönderilen yazıların sahibi Mâbeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi (ö.1892'den önce) hakkında şimdilik bilgilerimiz sınırlıdır.¹⁸ Evkaf Nazırlığına gönderilen ilk belgenin onun tarafından yazdırıldığı anlaşılmakta zira Nazır Mehmed Kâmil Paşa'ya onun arzusuna uygun olarak *Lisânü'l-'Arab*'ın basımına başlandığını belirtir, sürecin durmaması için desteğini, ihtiyaç duyulan nüshanın gönderilmesi konusunda yardımlarını ister. Sürecin nasıl yürütüleceği konusunda Mısır Matbuat Nezareti'ni de bilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Basımın tamamlanmasının ardından matbu nüshadan bahsi geçen kütüphaneye dört-beş adet bağış ile geri gönderilmesi fikrinin de ona ait olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihli Belge 11-12'de Kadri Efendi'nin *Lisânü'l-'Arab*'ın Kahire'ye gönderilmesinin neredeyse tek

Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2022), 25: 391-393, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibrisli-kamil-pasa>, (son erişim tarihi: 10 Nisan 2024).

¹⁵ Hayatı için bkz. Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 12: 168-170, <https://islamansiklopedisi.org.tr/faris-es-sidyak>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

¹⁶ İstanbul'daki vakıf kütüphanelerine dair tespitleri için bkz. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 369, 377, 388.

¹⁷ *Lisânü'l-'Arab*, 1. cilt (Bulak: Matba'at el-Kübrâ el-Miriyye, 1300 [1883]), 2-4. Şidyâk'ın önsözündeki tarih 17 Receb 1300'tür (24 Mayıs 1883). Eserin üzerinde de baskı yılı 1300 (1883) olup birinci cildinin basımının yılın son aylarında tamamlandığı anlaşılıyor. Bazı kaynaklarda mesela Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", 195-196'da ilk cilt için 1299 tarihi verilmektedir, bu tarih eserin basımına başlangıç olmalıdır.

¹⁸ Ölüm tarihi BOA'da bulunan 29 Zilhicce 1309 (25 Temmuz 1892) tarihli "Mâbeyn-i Hümayûn İkinci Kâtibi müteveffâ Kadri Efendi'nin mahdûmu Fâzıl Bey'in bin kuruş maâşla Şûrâ-yı Devlet'de istihdâmı" konulu belgeye dayanılarak verildi. Kadri Efendi'nin ismi Mâbeyn-i Hümayûn ile ilgili araştırmalarda BOA'da Mâbeyn'in çalışma düzeniyle ilgili belgelerde geçtiği şekilde yer almaktadır. Mesela adının Mâbeyn çalışanlarının listesinde geçmesi bakımından, bkz. Sedat Kanat, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümayûn ve Görevleri", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018), 62.

sorumlusu kabul edilerek henüz iade edilmemiş nüshanın geri gönderilmesi için gerekli işlemleri yapmasının sert bir dille hatırlatıldığını da belirtmek gerekir.

20 Temmuz 1297'de (1 Ağustos 1881) kütüphaneler müfettişi olarak atanan Hayret Efendi (ö.1913) *Lisânü'l-'Arab'*ın İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının önemli bir kısmının kısa sürede tespitinin yapılmasında rol oynar.¹⁹ Ancak bu tespitin daha önce belirtildiği üzere Şidyâk'ın çalışmalarına dayanma ihtimali yüksektir. Dönemin Maarif nazırı olan Mansûrîzâde Mustafâ Nûrî Paşa'nın (ö.1890) sürecin hızlı bir şekilde yürütülmesinde katkısı olduğunu belirtebiliriz. On dokuzuncu yüzyılın önemli devlet adamı ve tarihçilerinden olan Mustafâ Nûrî Paşa'nın Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kabinesinde Evkaf nazırı olması (1886-1890) Mehmed Kâmil Paşa'yla yakın ilişkisinin de bir kanıtı niteliğindedir.²⁰

19 Safer 1307 (15 Ekim 1889) tarihli kitabın iadesiyle ilgili olan evrakta bu konuyla Muhtâr Paşa'nın da ilgilendiği yazılıdır. Adı geçen Muhtâr Paşa, Mısır meselesini çözmek üzere Mısır fevkalade komiserliğine tayin edilen Gazi Ahmed Muhtâr Paşa'dır.²¹ II. Meşrutiyet'in ilanıyla (1908) İstanbul'a dönebilen Muhtâr Paşa'nın kitabın basımının tamamlanmadığını bilmekle beraber yazmanın İstanbul'a iade edilme sürecini başlatmasının arka planı hakkında şimdilik elde yeterli bilgi olmadığı için bir şey söylemek mümkün görünmüyor.

Belgelerde ve basılı kitapta adları geçen ve yolları bir şekilde keşişen bu şahısların sürecin işleyişi sırasında ortaya çıkan ya da çıkabilecek sorunlara hızla çözüm getirdikleri anlaşılıyor.

Sonuç Yerine

Öncelikle, bu belgeleri bir kitabın basılma kararının eser, yazar ve yayıncı iradesinden ibaret olmayıp okura ulaşana kadar çok sayıda kişi ya da unsurun katkısının kanıtı olarak okumak mümkündür.

Tüm yazışmalardan anlaşıldığı üzere basım için ihtiyaç duyulan nüshanın Kahire'ye gönderilmesi kısa sürede sağlanmıştır. Bunda Arap dili ve edebiyatı üzerine önemli çalışmaların olmasının yanı sıra kadim metinlerin basılması için çaba gösteren Fâris Şidyâk'ın önemli katkısı olduğunu yeniden vurgulamak gerekir.

*Lisânü'l-'Arab'*ın basımı 20 cilt olarak 1308'de (1891) tamamlanır.²² Öte yandan, kitabın iadesinin istendiği belgelerin tarihi 1889'dur. Bu belgelerin hazırlanmasına ve-

¹⁹ Divan şairi, mütercim olarak da tanınan Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi için bkz. Rifat Kütük, "Hayret, Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi, Adanalı Hoca Hayret Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayret-mehmed-bahaeddin-hayret>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²⁰ 9 Mayıs 1882-25 Eylül 1885) tarihlerinde Maarif nazırı olan Mustafâ Nûrî Paşa'nın hayatı için bkz. Tahsin Özcan, "Mustafâ Nûrî Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2020), 31: 342-343, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-nuri-pasa>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²¹ Hayatı hakkında bkz. Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1996), 13: 445-448, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-ahmed-muhtar-pasa>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²² Kitabın 20. cildinin sonunda (sayfa 390-391) basımın tamamlanmasına ebced hesabıyla hem hicri hem de miladi tarih düşülmüştür (1308/1891). Ayrıca, sayfa 386-389'da eserin tashihini yapan Muhammed

sile olduğunu tahmin ettiğimiz Ahmed Muhtâr Paşa'nın muhtemelen basımın henüz tamamlanmadığından haberi bulunmaktaydı. Yine de bu değerli yazmanın iade edilmeyeceği veya kaybolacağı endişesi ya da şimdilik tespit edilemeyen nedenlerle altı yıl sonra yazmanın ait olduğu yere dönmesi için adımlar atmış ve başarılı da olmuştur (Ragıp Paşa Kütüphanesi 1437-1438. Bkz. Görsel 1).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadaret, Mısır (A.) MTZ 05)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)

Kitap, Makale ve Tezler

Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. 3. baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. cilt 1. Bulak: Matba'at el-Kübrâ el-Mîriyye, 1300 [1883].
_____. *Lisânü'l-'Arab*. cilt 20. Bulak: Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye, 1308 [1891].
İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme*. İstanbul: IRCICA, 2006.
Kanat, Sedat. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyûn ve Görevleri". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018.
Müstakimzâde. *Tuhfe-i Hattâtîn*. Yay. Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik, 2014.
Qutbuddin, Tahera. "Books on Arabic Philology and Literature: a Teaching Collection Focused on Religious Learning and The State Chancery". *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*. Yay. Haz. Gülrü Necipoğlu, Cemal Kafadar vd. 607-634. Leiden, Boston: Brill, 2019.
Türek, Ahmet İhsan. "Râgıp Paşa Kütüphanesi Vakfıyesi". *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1, 1, 1970, 65-78.

Elektronik Kaynaklar

Çetin, Atilla. "Fâris eş-Şidyâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1995. 12: 168-170, <https://islamansiklopedisi.org.tr/faris-es-sidyak>
(Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024)
_____. "Kıbrıslı Kâmil Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2022. 25: 391-393, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibrisli-kamil-pasa>
(Son Erişim Tarihi: 10 Nisan 2024)
Kılıç, Hulusi. "İbn Manzur". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1999. 20: 171-172, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-manzur>
(Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024)
_____. "Lisânü'l-'Arab". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2003. 27:195-196, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lisanul-arab>
(Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024)
_____. "Tâcü'l-Luga". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2010. 2010), 39: 356-357, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tacul-luga>
(Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024)
Kütük, Rifat. "Hayret, Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi, Adanalı Hoca Hayret Efendi". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayret-mehmed-bahaeddin-hayret>
(Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024)
Özcan, Tahsin. "Mustafâ Nûri Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2020. 31: 342-343, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-nuri-pasa>
(Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024)
Uçarol, Rifat. "Gazi Ahmed Muhtar Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1996. 13: 445-448, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-ahmed-muhtar-pasa>
(Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024)

el-Hüseynî'nin açıklaması yer alır, bkz. *Lisânü'l-'Arab*, 20. cilt (Bulak: Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye, 1308/1891), 386-391.

Belge 3: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-3

(1) İ'âre tarikiyle irsâli beyân olunan işbu kitâbın Râgıb Paşa Kütübhânesi'nde veyâ sâ'ir kütübhânelerde (2) müte'addid nüshası olup olmadığı kütübhâneler müfettişi Hayret Efendi ma'arifetiyle tahkik olunarak eğerçi (3) müte'addid nüshası bulunduğu hâlde me'âl-i tezkireden bahisle Bâb-ı 'Alî'den bi'l-istizân nüsha-i asliyesi (4) i'âde olunmak şartıyla irsâline muvâfakat istihsâl olunduktan sonra Hidiviyet kapu kethudâlığına (5) teslimine, şâyed diğer kütübhânelerde nüshası olmayıp da bir nüshadan 'ibâret ise 'aynen isbâli kâbil (6) olamayacağından bu bâbda öteden beri tutulan usûle tevfiken kütübhâne derûnunda istinsâhından başka çâre olmadığına Nezâret-i müşârunileyhâya cevâben iş'ârına

fi 28 Mart sene [12]99 [9 Nisan 1883]

Belge 4: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-4

B[ismi'llâ]h

fi 11 Cemâziyelâhir sene [1]300 [19 Nisan 1883] Bâb-ı 'Âlî'ye tatbik [...]

(1) *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbının Kâhire Matbaası'nda tab'ına ibtidâr olunmuş ise de eldeki nüshanın galatlarını tashîh ve mukâbele için diğer bir nüshaya zaferyâb olunamamış (2) olduğundan hitâm-ı tab'ında 'aynen ve nüsh-ı matbû'adan²⁴ teberru' sûretiyle dört beş nüshayla ma'an i'âde ve irsâl olunmak üzere Râgıb Paşa Kütübhânesi'nde mevcûd nüshanın isti'âre (3) tarikiyle kapu kethudâlığına teslimen Mısır'a irsâline dâ'ir Mâbeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne kâtib-i sânisî olup me'mûriyet-i mahsûsa ile Mısır'da bulunan 'atûfetlü Kadri Efendi (4) hazretleri tarafından Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîle(leri)sine hitâben vârid olarak Nezâret-i müşârunileyhâdan bâ-tezkire gönderilen tahrîrât Meclis-i Ma'ârif'e lede'l-havâle (5) mezkûr kitâbın başka kütübhânelerde müte'addid nüshaları bulunduğu, [derkenardan] kütübhâneler müfettişinin ifâdesinden anlaşılmış olduğundan taleb-i vâki' vechiyle 'aynen i'âde olunmak şartıyla taraf-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerinden bi'l-istizân müsâ'ade buyrulacağı hâlde, mezkûr Râgıb Paşa Kütübhânesi'ndeki nüshanın (6) li-ecli'l-irsâl Mısır kapu kethudâlığına teslimi ifâde olunmağla bu bâbda zuhûr (7) emr ü irâde-i 'aliyye-i cenâb-ı vekâlet-penâhîlerine muntazır olacağına mütevakkıf bulunmuş olmağın ol bâbda 19 C[emâziyelâhir] [1]300 14²⁵ Nisân sene [12]99 [27 Nisan 1883]

²⁴ Belge 4'ten itibaren eldeki belgelerin çoğunda üzeri çizili kelimeler ve satırlar ile bunların yerine yazılmış kelime ve cümleler bulunmaktadır. Bu durum bu belgelerin müsvedde olduğunu göstermektedir. Şimdilik tebyiz edilmiş hallerine ulaşılamadığından dolayı konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı için bu müsvedde belgelerin de Latin harflerine aktarımı yapılmıştır. Belgelerin tıpkıbasımında görülen üzeri çizili kelime, cümle veya satır yeni bir bilgi ya da bağlama katkı sağladığı takdirde paranteze alınarak koyu renkle gösterilmiştir.

²⁵ TTK Tarih Çevirme Kılavuzu'nda Rûmî takvimde bir günlük fark olup 15 Nisan 1299'dur, bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (erişim 19 Nisan 2024).

Belge 5: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-1

Evrâk numarası	Müsevvidi ismi	Tesvîdi târîhi	Ma'ârif	Târîhi	25	Tebyîzi târîhi
13	bende	25	Ma'ârif	25	C[emâziyelâhir]	25
	Kâtib Sa'dî	C[emâziyelâhir]	Nezâret-i	C[emâziyelâhir]	Görölmüşdür	C[emâziyelâhir]
		sene [1]300	Celîlesine	sene [1]300		sene [1]300-
			13 cevâb-ı			21 Nisân sene
			sâmî			[12]99 [3 Mayıs
						1883]

(1) Me'âl-i iş'âr-ı devletleri ma'lûm-ı senâverî oldu, mezkûr kitâbın başka kütübhânelerde de nûsah-ı müte'addidesi bulunduğu (2) bildiriliyor ise de nerelerde olduğu beyân ve tasrîh edilmediğinden diğeri nûshalar kangı kütübhânelerdedir ve sahîh ve mükemmel midir (3) ol emirde burasının iş'ârına himmet buyrulması sibâkında zeyl-i terkîm kılındı efendim

[Ortada not]: Kâhire'de tab'ına ibtidâr olunmuş olan *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı hakkında

Belge 6: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-2

B[ismi'llâh
İşâret-i 'aliyye 13

Diğeri nûshalar kangı kütübhânelerdedir ve sahîh ve mükemmel midir ol emirde burası iş'âr

Belge 7: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-3

Evrâk numarası	Müsevvidi ismi	Tesvîdi târîhi	Ma'ârif	Târîh	min 14 Receb	Tebyîzi târîhi
13	İsmâ'il	14 Receb sene [1]300	Nezâret-i Celîlesine 13	14 Receb sene [1]300	Görölmüşdür	14 Receb sene [1]300- 9 Mayıs sene [12]99 [21 Mayıs 1883]

(1) Mezbûr cevâb-ı devletleri ma'lûm-ı senâverî oldu, mezkûr pusulaya nazaran kitâb-ı mezkûrun Dâmâd İbrâhîm Paşa ve Köprülü (2) ve Râgıb Paşa kütübhânelerinde ikişer ve Murâd Mollâ ve Yeni Câmî' ve Hamîdiye ve Lâleli ve Âşir Efendi ve Feyzullâh Efendi kütübhânelerinde birer (3) mükemmel ve sahîh nûshaları bulunduğu anlaşıldığından şu hâlde (bunun) istenilen nüshanın 'aynen i'âde olmak şartıyla ve sened-i ahz-ile irsâl ve i'adesi münâsib olacağı beyânıyla zeyl

[Ortada not]: Hidiviyet-i celîle kapu kethudâlığına teslîmen irsâli me'mûriyet-i mah-sûsıyla Mısır'da bulunan Kadri Efendi hazretleri ahzine isti'âre olunan *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı hakkında

Belge 8: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-4

B[ismi'llâh

Lisânü'l- 'Arab nâm kitâbın bulunduğu kütübhâneler

Numero	[Kütübhâne adı]	
1133; 1135	Dâmâd İbrâhîm Paşa	Biri iki, diğeri üç cild ve tam olarak iki nüsha
1768	Murâd Mollâ	Dörd cild üzerine mükemmel ve sahîh bir nüshadır.
1437; 1439	Râgıb Paşa	Biri iki cild ve diğeri bir cild olarak iki nüshadır, nüsha-i evveli gâyet nefis ve musahhahdır.
1151	Yeni Câmi' Türbesi	Beş cild üzerine tâm bir nüshadır.
1422	Hamidiyye	İki cild olarak tâm bir nüshadır.
3598	Lâleli	Dört cild üzerine tâm ve sahîh bir nüshadır.
1562; 0329	Köprülü	Bir beş, diğeri dört cild olarak tâm iki nüshadır. Beş cild üzerine olan sahîh bir nüshadır.
1107	Âşir Efendi	Üç cild üzerine tâm bir nüshadır.
2088	Feyzullâh Efendi	Dört cild olarak tâm ve sahîh bir nüshadır.

Belge 9: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-6

[dosya adı]: *Lisânü'l- 'Arab nâm kitâbın bulunduğu kütübhânelere dâ'ir vesîka*

Belge 10: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-7

İşâret-i 'aliyye

Numero 13

Melfûf pusulaya nazaran Dâmâd İbrâhîm Paşa ve Köprülü ve Râgıb Paşa kütübhânele-
rinde ikişer ve Murâd Mollâ ve Yeni Câmi' ve Lâleli ve Âşir Efendi ve Feyzullâh Efendi
kütübhânelerinde birer mükemmel ve sahîh nüshaları bulunduğu anlaşıldığından bu
hâlde 'aynen i'âde olmak şartıyla ve sened-i ahz-ile irsâl ve i'âdesi münâsib olacağına
dâ'ir cevâb

Belge 11: Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1

B[ismi'llâh

Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesine
yazıldı

(1) Zât-ı vâlâ-yı 'atûfîleri Mısır'da buldukları esnâda (**bundan tahmînen altı sene mukaddem Mısır'a teşriflerinde**) Kâhire Matbaası'nda tab'ına ibtidâr olunmuş olan *Lisânü'l- 'Arab* (2) nâm lugat kitâbının tashîhinde mürâca'at olunmak ve hitâm-ı tab'ında ve nüsa-ı matbû'adan teberru'en dört beş nüsha (3) ile berâber i'âde kılınmak üzere vâki' olan iş'âr-ı 'âlîleri üzerine mezkûr kitâbın Râgıb Paşa Kütübhanesi'nde mevcûd olan nüshası (4) bâ-irâde-i 'aliyye Mısır kapu kethudâlığı vâsıtasıyla Mısır'a irsâli olunmuşdu. Nüsha-i mezkûre şimdîye kadar i'âde kılınmamış olmağla (**sened ahziyle teslim edilmiş...**) (5) mev'ûd olan nüsa-ı matbû'a ile berâber ircâ'ı esbâbının ikmâli husûsunda (6) himem-i 'aliyye-i kerîmânelerinin sezâvâr buyrulması ricâ ederim ol bâbda fî 17 Safer sene [1]307 ve fî sene 30 Eylül sene [1]305 [13 Ekim 1889]

Belge 12: Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-2

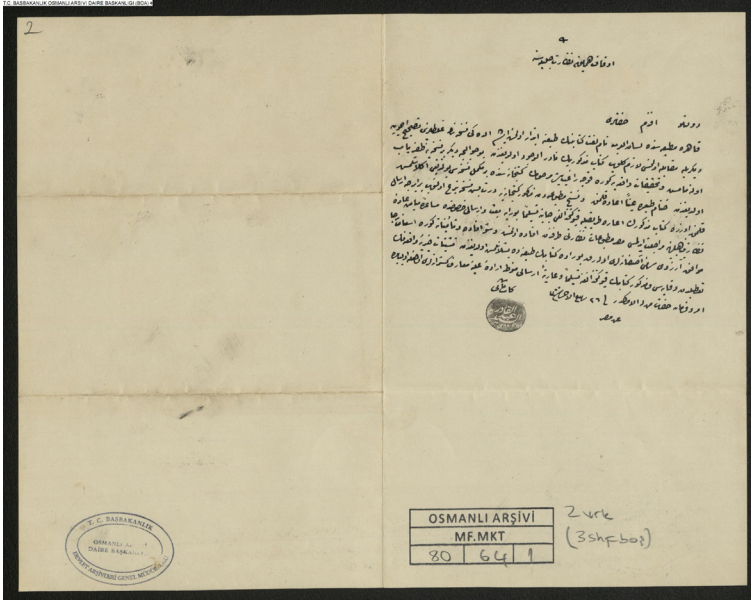
Fî 18 Eylül sene [1]305 târihli [30 Eylül 1889]

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Celîlesi'nin tezkiresine cevâb yazıldı

(1) Medlûl-ı iş'âr-ı 'âlî-i dâverîleri rehîn-i 'ilm-i 'âcizi oldu, matlûb kitâb zıkr olunan kütübhânedede mevcûd ise de bu misillü kütüb-i mevkûfenin (2) kütübhânededen hârice çıkarılması hilâf-ı şart-ı vâkıf olduğu misillü mukaddemce şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hükm-i celîleye dahi mugâyir (3) **(vesîlesiyle kütübhânelerden kitâb ihrâcî bi'l-â-hire zayâ'âtı mûcib olacağı vaktiyle bânileri tarafından piş-i nazar-ı dikkate alınarak)** (4) olup bi'l-husûsî Mısır gibi bilâd-ı ba'îdeye irsâli bi-tarîki'l-ülâ câ'iz değildir, bundan altı yedi sene mukaddem (5) bu kabîlden vukû'bulan bir taleb üzerine bâ-irâde-i 'aliyye Râgîb Paşa Kütübhânesi'nden Mısır'a gönderilmiş olan (6) **(olarak Dersa'âdet'te bile kimseye bir kitâb verilmediği hâlde diyâr-ı ba'îdeye kitâb irsâli muvâfık-ı maslahat olamayacağı gibi bunun)** (7) *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı şimdîye kadar istircâ' olunamamış olmağa şu hâl dahi (8) devletlü Muhtâr Paşa hazretlerinin tervîc-i iş'ârı hakkında **(nezâret-i hâriciyyeye)** bir kat daha mûcib-i (9) tereddüd olacak ahvâldendir, ma'mâfih müşârûnileyhe tarafına vaktiyle i'âdesi (10) mukayyed olmak şartıyla irsâli irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiye mütevakkıf olmakla (11) ol bâbda (11) **(sened teslim edilmemiş ve elyevm i'âde kılınmamış olduğundan şimdi bunun ircâ'i esbâbına teşebbüz edilmiştir. (12) Mezkûr kitâbın oraca def'-i ihtiyâk edilecek kadar nüshalarının buldurulması kâbil olacağından ol vechle icrâ-i icâbına bakılması münâsib olacağına cevâben iş'ârı menût-ı himem 'aliyye dâverîleridir ol bâbda)**

Fî 19 Safer sene 1307

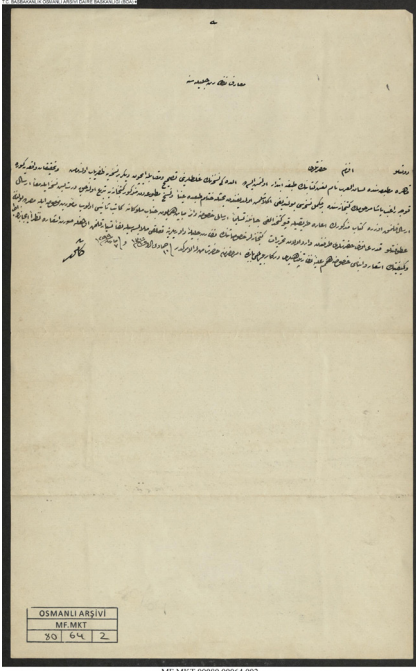
fî 2²⁶ Teşrîn-i Evvel sene 1305 [15 Ekim 1889]
İşâret üzere

MF.MKT.00080.00064.001

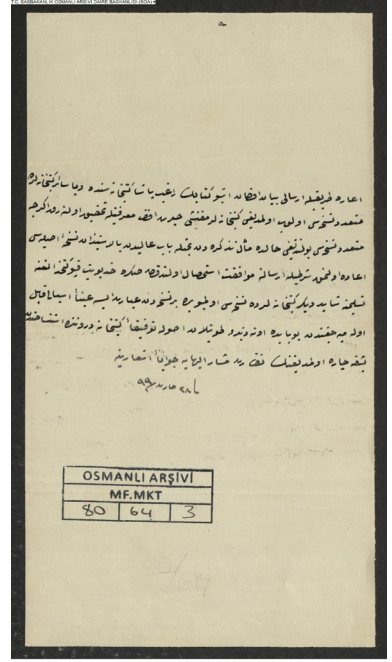
Belge 1: Kahire'den Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne, 26 Reb'ülâhîr 1300 (6 Mart 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-1

26 TTK Tarih Çevirme Kılavuzu'nda Rûmî takvimde bir günlük fark olup 3 Teşrînievvel 1305'tir, bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (erişim 19 Nisan 2024).

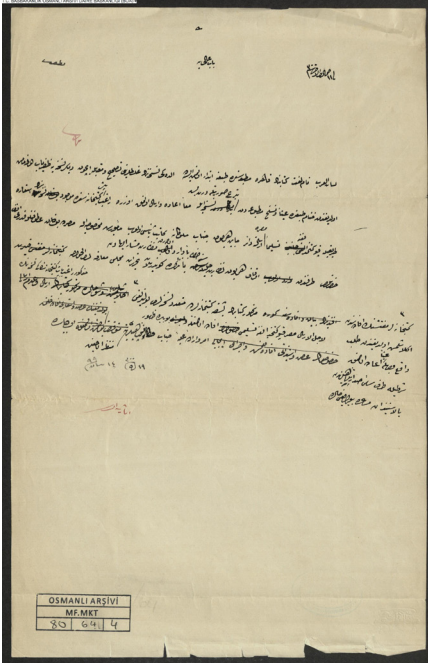
MF.MKT.00080.00064.002

Belge 2: Evkâf-ı Hümâyün Nezâret-i Celîlesi'nden Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne, 10 Cemâziyelevvel 1300 (19 Mart 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-2

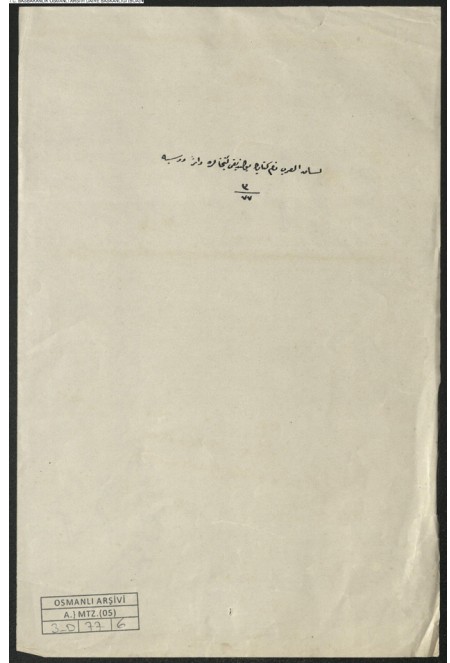
MF.MKT.00080.00064.003

Belge 3: Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nden Evkâf-ı Hümâyün Nezâret-i Celîlesi'ne, 28 Mart 1299 (9 Nisan 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-3

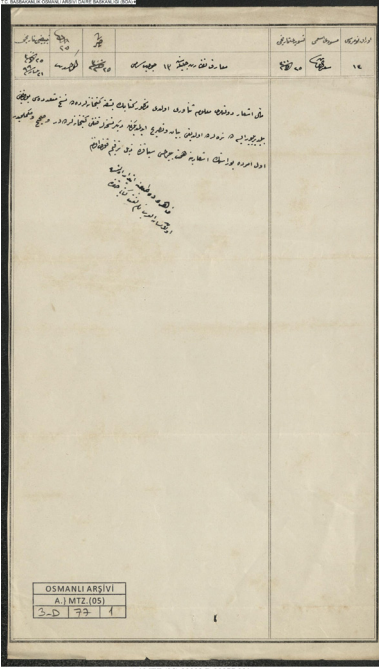
MF.MKT.00080.00064.004

Belge 4: Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili yazısı, 19 Cemâziyelâhîr 1300 (27 Nisan 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-4

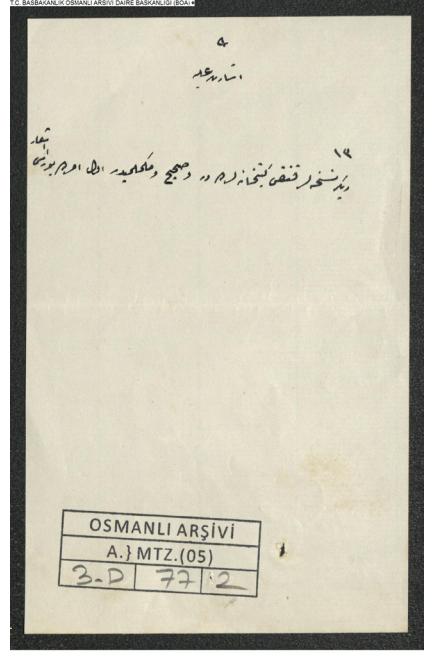
A.MTZ.(05)00003.D.00077.006

Belge 5: Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili ek yazı, 25 Cemâziyelâhîr 1300 (3 Mayıs 1883). Osmanlı Arşivi A. MTZ. (05) 3-D-77-1

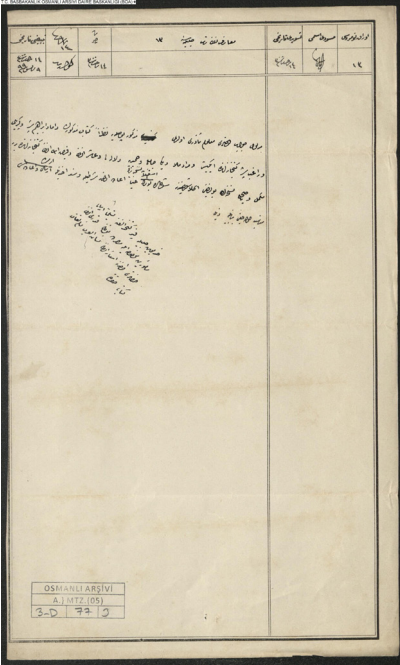
A.1.MTZ.(05).00003.D.00077.001

Belge 6: Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili not. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-2

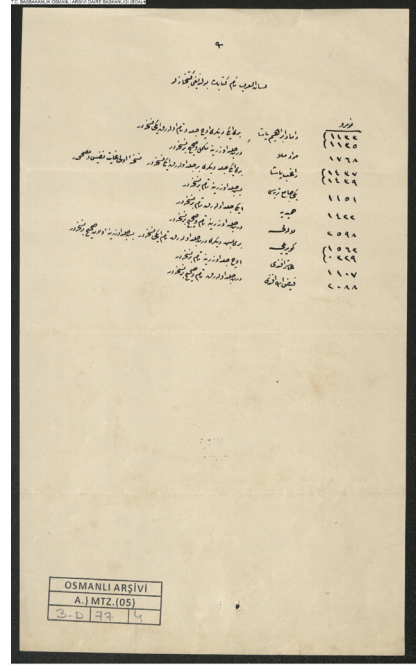
A.1.MTZ.(05).00003.D.00077.002

Belge 7: Ma'ârif Nezâreti'nin hazırladığı Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarının dökümü, 14 Receb sene 1300 (21 Mayıs 1883). Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-3

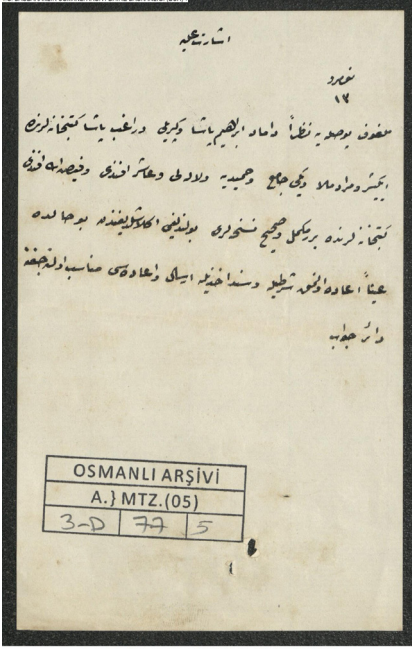
A.1.MTZ.(05).00003.D.00077.003

Belge 8: Ma'ârif Nezâreti'nin hazırladığı Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarının dökümü. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-4

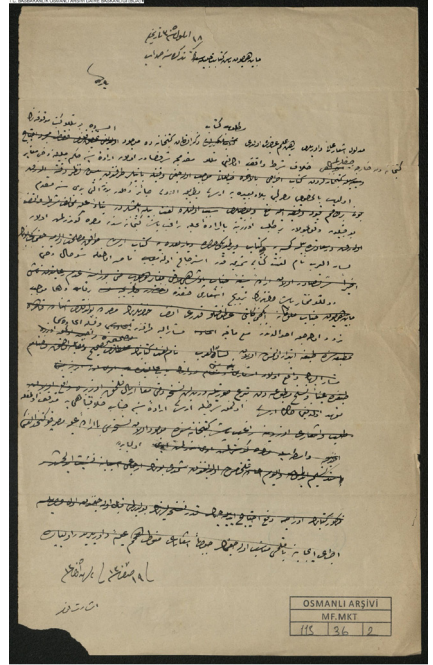
A.1.MTZ.(05).00003.D.00077.004

Belge 9: Dosya adı. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-6

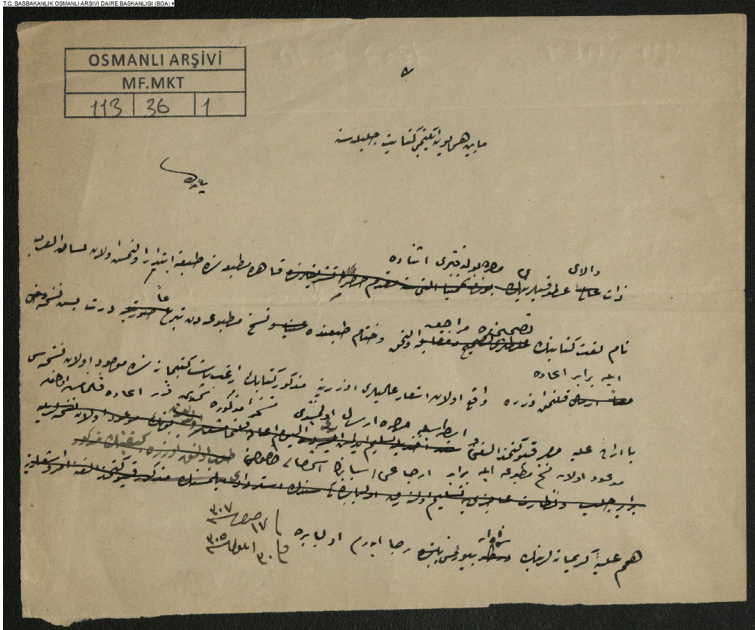
A.)MTZ.(05).00003.D.00077.005

Belge 10: Lisânü'l-'Arab'ın Râgıb Paşa nüshasının gönderilebileceğine dair Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-7

MF.MKT.00113.00036.002

Belge 12: Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi'ne, nüshanın iadesi hakkında, 19 Safer 1307- (15 Ekim 1889) Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-2

MF.MKT.00113.00036.001

Belge 11: Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi'ne, nüshanın iadesi hakkında, 17 Safer 1307- (13 Ekim 1889). Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1